

Μακεδονικά

Τόμ. 39, Αρ. 1 (2010)

39

Euphrosyne Rizoroulou-Egoumenidou, Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th century. From traditional tanneries to modern industries (Η βυρσοδεψία στην Κύπρο από τον 16ο στον 20ό αιώνα. Από τα παραδοσιακά βυρσοδεψεία στις σύγχρονες βιομηχανίες)

Νέλλη Μελίδου-Κεφαλά

doi: [10.12681/makedonika.727](https://doi.org/10.12681/makedonika.727)

Copyright © 2014, Νέλλη Μελίδου-Κεφαλά

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μελίδου-Κεφαλά Ν. (2010). Euphrosyne Rizoroulou-Egoumenidou, Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th century. From traditional tanneries to modern industries (Η βυρσοδεψία στην Κύπρο από τον 16ο στον 20ό αιώνα. Από τα παραδοσιακά βυρσοδεψεία στις σύγχρονες βιομηχανίες). *Μακεδονικά*, 39(1), 301-308.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.727>

Euphrosyne Rizopoulou-Egoumenidou, *Tanning in Cyprus from the 16th to the 20th Century. From Traditional Tanneries to Modern Industries (Η βυρσοδεψία στην Κύπρο από τον 16ο στον 20ό αιώνα. Από τα παραδοσιακά βυρσοδεψεία στις σύγχρονες βιομηχανίες)*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 2009, σελ. 419+302 εικ. εντός κειμένου + 1 χάρτης.

Πρόκειται για ένα καλαισθητό, δερματοδέτο, προσεγμένο και στις λεπτομέρειες τόμο, με χάρτινο επικάλυμμα. που έχει στην πρόσθια όψη φωτογραφία (των ετών 1950-1957) της βιομηχανίας «Κυπριακή Βυρσοδεψία» της Λάρνακας και στην πίσω όψη φωτογραφία (του 1984) που αποτυπώνει μια σημαντική φάση της παραδοσιακής δεσμικής διαδικασίας. Η επιλογή των δύο αυτών χρονολογημένων φωτογραφιών που όχι μόνο εικονογραφούν τον υπότιτλο της μελέτης «από τα παραδοσιακά βυρσοδεψεία στις σύγχρονες βιομηχανίες» αλλά σηματοδοτούν την κυπριακή πραγματικότητα στον τομέα της βυρσοδεψίας, το γεγονός δηλαδή ότι ως το τέλος του 20ού αι. βιομηχανία και παραδοσιακή χειροτεχνία ακολουθούν δρόμους παράλληλους, δεν είναι τυχαία, ούτε η τοποθέτησή τους στις δύο όψεις.

Ο τόμος που «αφιερώνεται σε όλους τους Κύπριους βυρσοδέψες και εργάτες του δέρματος, Έλληνες, Τούρκους και Αρμένιους» αποτελείται από Πίνακα περιεχομένων [σ. x], Κατάλογο εικόνων [σ. xiii], Πρόλογο του Roy Thomson, χημικού, ειδικού στην τεχνολογία του δέρματος [σ. xxv], Ευχαριστίες [σ. xxvii], το κύριο μέρος της μελέτης [σ. 1-382], εκτενή Βιβλιογραφία [σ. 383-394] που χωρίζεται σε αδημοσίευτες πηγές, επίσημες δημοσιεύσεις, εφημερίδες, μονογραφίες και άρθρα, Πηγές προέλευσης εικονογραφήσεων και ευχαριστίες [σ. 395-396], Γλωσσάριο [σ. 397-402] και γενικό Ευρετήριο [σ. 403-419], εξαιρετικά χρήσιμο για τον αναγνώστη του τόμου.

Η κυρίως μελέτη, καρπός επταετούς πολύμοχθης ερευνητικής εργασίας της συγγρ., περιλαμβάνει *Εισαγωγή* [σ. 1-4], πέντε κεφάλαια και συγκεκριμένα (α) *Το δέρμα στην αρχαιότητα* [Κεφ.Ι, σ. 5-14], (β) *Το δέρμα στη Βυζαντινή (965-1191), τη Φράγκικη (1191-1489) και την Ενετική (1489-1570) περίοδο* [Κεφ.ΙΙ, σ. 16-28], (γ) *Η περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας (1571-1878)* [Κεφ.ΙΙΙ, σ. 29-70], (δ) *Η περίοδος της Βρετανικής κυριαρχίας (1878-1960)* [Κεφ.ΙV, σ. 71-284], (ε) *Η περίοδος μετά την ανεξαρτησία (1960 ως σήμερα)* [Κεφ. V, σ. 285-318], *Συμπεράσματα* [σ. 319-332] και επιτάσσονται με συνεχή σελιδαριθμηση *Πίνακες εισαγωγών και εξαγωγών ακατέργαστων δερμάτων, κατεργασμένων δερμάτων και δερματίνων ειδών, υλικών βυρσοδεψίας, από τα Γαλάζια Βιβλία της Κύπρου 1880-1946* [σ. 333-382].

Η συγγρ. εστιάζει την έρευνά της στο μεταξύ 1570-1960 διάστημα (περίοδος της Οθωμανικής και στη συνέχεια της Βρετανικής κυριαρχίας), για το οποίο υπάρχουν στοιχεία σε δημοσιευμένες οθωμανικές πηγές, στα αρχεία της Εκκλησίας και επίσημα στοιχεία σε μια σειρά φακέλων που τηρούνται στα Κρατικά Αρχεία της Κύπρου. Για τη μελέτη του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου η συγγραφέας βασίστηκε στα Γαλάζια Βιβλία της Κύπρου που δημοσιεύονταν κάθε χρόνο στη Λευκωσία από το 1878 ως το 1946. Μεγάλο μέρος της μελέτης βασίστηκε στις προφορικές μαρτυρίες (περισσότερες από 40 συνεντεύξεις) βυρσοδεψών, υποδηματοποιών, εμπόρων και όσων ασχολήθηκαν με το δέρμα, με αποτέλεσμα τη συγκέντρωση ενός τόσο σημαντικού υλικού ώστε η συγγραφέας να αποθεωθεί δικαίως «πρωταγωνιστές» στο βιβλίο αυτό, διότι χωρίς αυτούς, θα ήταν αδύνατη η λεπτομερής αναπαράσταση των εγκαταστάσεων, των εργαλείων, των τεχνικών

δέψης και βαφής, της υποδηματοποιίας (που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη βυρσοδεψία) και της κατασκευής των άλλων απαραίτητων στην καθημερινή ζωή δερμάτων ειδών.

Η οικονομία της Κύπρου ανέκαθεν βασιζόταν στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Η παρουσία αυτοφυών δεψικών φυτών και η αφθονία των ζώων (πρόβατα, κατσίκια, βοοειδή), διευκόλυνε την ανάπτυξη βυρσοδεψίας. Παρά την εστίαση της έρευνας στη μετά το 16ο αι. εποχή, η συγγραφέας σε δύο σύντομα εισαγωγικά κεφάλαια [Κεφ. I, II] αναζητεί τα ίχνη της επεξεργασίας του δέρματος στην Κύπρο κατά την αρχαιότητα και το Μεσαίωνα..

Όσον αφορά την αρχαιότητα [Κεφ. I] ενδείξεις μόνον υπάρχουν, καθώς το ασβεστολιθικό έδαφος του νησιού δεν επιτρέπει τη διατήρηση οργανικών υλικών όπως είναι το δέρμα. Ομοιώματα προφανώς δερμάτινων ειδών από πηλό, αναπαραστάσεις σε μωσαϊκά και γλυπτά ειδών ένδυσης που υποδηλώνουν τη χρήση δέρματος, η χρήση στη σύγχρονη κυπριακή διάλεκτο των όρων «γναφκιάς» και «γναφκείο» για τον βυρσοδέψη και το εργαστήριό του αντίστοιχα που καθιστά πιθανή την προέλευσή τους από τον όρο «γναφεύς» που στην αρχαιότητα σήμαινε αυτόν που ξαίνει ή επεξεργάζεται το μαλλί, αποτελούν αποχρώσεις ενδείξεις.

Στο Μεσαίωνα [Κεφ. II] όχι μόνο απεικονίζονται σε τοιχογραφίες και εικόνες προβιές και άλλα ενδύματα, μουσικά όργανα (π.χ. άσκαυλοι) και σκευή ή εξαρτήματα (π.χ. των γερακοτρόφων) από δέρμα αλλά εμφανίζονται γραπτές πλέον μαρτυρίες που δείχνουν την ύπαρξη βυρσοδεψιών και εργαστηρίων τόσο σε αγροτικές περιοχές (Εβραίοι βυρσοδέψες στο Ψμιλόφου) όσο και σε αστικές (Λεμεσός, Λευκωσία, Αμμόχωστος, Πάφος), γεγονός που, σε συνδυασμό με όσα εκτίθενται στο κύριο μέρος της μελέτης, δηλώνει μια σχεδόν αδιάσπαστη συνέχεια στην ενασχόληση με την επεξεργασία του δέρματος σε ορισμένες περιοχές ανεξάρτητα από την εθνικότητα των συγκεκρωμένων τεχνιτών. Προς το τέλος του κεφαλαίου γίνεται μνεία μιας έμμεσης αναφοράς για ύπαρξη βυρσοδεψεί-ου (-ων) έξω από τα ενετικά τείχη της Λευκωσίας και ΝΑ της Πύλης της Πάφου το 1570 κατά την πολιορκία της Λευκωσίας από τους Οθωμανούς. Στην έναρξη του επόμενου κεφαλαίου [Κεφ. III] παρουσιάζεται η χρήση μουσικεμένων βουβαλοδερμάτων παραγεμισμένων με υγρό βαμβάκι και δεμένων με σκοινιά για την προστασία των επάλξεων από τη φωτιά, κατά την πολιορκία της Αμμοχώστου από τους Οθωμανούς, το 1571.

Το Κεφάλαιο III με τίτλο «Η περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας (1570-1878)» διαιρείται στις εξής ένδεκα ενότητες (1) *Sources of raw materials: the animals* (Πηγές πρώτων υλών. Τα ζώα), (2) *Tanning materials* (Δεψικές ύλες), (3) *Rural tanneries* (Βυρσοδεψεία σε αγροτικές περιοχές), (4) *The tannery-tabakhane in Nikosia* (Το βυρσοδεψείο-ταμπαχανές στη Λευκωσία), (5) *Leather manufacture- Cordovan and morocco leather* (Επεξεργασία του δέρματος-Δέρματα τύπου Κόρδοβας και Μαρόκου), (6) *Leather merchants in Nikosia* (Έμποροι δέρματος στη Λευκωσία), (7) *Shoes and other leather articles* (Υποδήματα και άλλα δερμάτινα είδη), (8) *Bookbinding and painting on leather* (Βιβλιοδεσία και ζωγραφική σε δέρμα), (9) *Export and import trade of hides, skins and leather* (Το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο ακατέργαστων και κατεργασμένων δερμάτων), (10) *Trade of tanning materials and dyes* (Το εμπόριο δεψικών και βαφικών υλών), (11) *Trade of leather articles and furs* (Το εμπόριο δερμάτινων ειδών και γούνας).

Αναφορικά με τις πρώτες ύλες της βυρσοδεψίας, σύμφωνα με τις πηγές, η περίοδος της Οθωμανικής κυριαρχίας χαρακτηρίζεται από την παρακμή της γεωργίας

και την άνθιση της κτηνοτροφίας ειδικά των μικρών ζώων καθώς βοοειδή, βουβάλια και άλογα χρησιμοποιούνταν κυρίως ως υποζύγια, σφαγιάζονταν σε περίπτωση ξηρασίας –όπως π.χ. το 1870– ή εξάγονταν σε άλλες χώρες (Αίγυπτος, Τουρκία). Οι χωρικοί στην Κύπρο δεν χρησιμοποιούσαν το κρέας και το γάλα τους για τροφή. Οι Οθωμανοί ως κατεξοχήν ποιμενική φυλή, αποτελούσαν ένα μεγάλο ποσοστό των ποιμένων και του κτηνοτροφικού πληθυσμού της Κύπρου και οι νόμοι τους επέτρεπαν την ελεύθερη βοσκή στις ακαλλιέργητες γαίες και στα δάση. Έτσι το 1872 ο αριθμός των αιγοπροβάτων ανερχόταν στις 800.000, από τα οποία το ένα τρίτο ήταν πρόβατα και τα υπόλοιπα γίδια, σε μια εποχή που ο συνολικός πληθυσμός της Κύπρου κυμαινόταν από 290.000 (το 1571) ως 186.173 κατοίκους (το 1881).

Στην Κύπρο χρησιμοποιούνταν ως δευτικές ύλες κυρίως τα φύλλα από το *σουλμάκ ή ρουδί* (*rhus coriaria*) που ήταν αυτοφυής θάμνος σε αφθονία στην Κύπρο και ο φλοιός του πεύκου που ήταν επίσης αυτοφυές. Ωστόσο γινόταν και εισαγωγή φλοιού από την Καρμανία, γιατί η ποιότητα του κυπριακού δεν ήταν τόσο καλή ενώ μια άλλη δευτική ύλη, οι βαλανιδόκουπες – γνωστές στην ευρωπαϊκή αγορά ως *valonia* – πιθανότατα εισάγονταν από τη Μικρά Ασία.

Κατά τη συγγρ., επί Οθωμανικής Κυριαρχίας η βυρσοδεψία ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη ιδιαίτερα στα χωριά που είχαν αφθονία νερού και βρίσκονταν κοντά σε περιοχές με ανεπτυγμένη κτηνοτροφία. Σε αρκετές περιπτώσεις τα βυρσοδεψεία ανήκαν σε μοναστήρια. Ωστόσο παρά τις γραπτές μαρτυρίες για την παρουσία βυρσοδεψείων στην περιοχή Ψυμολόφου, Πεδουλάς κ.ά καθώς και τα διάσπαρτα σχετικά τοπωνύμια (γναφκειό, γναφειόν, γναφκιά(δ)ες, τταπαχανάς, τταπάκις), δεν έχουν βρεθεί εγκαταστάσεις βυρσοδεψείων της περιόδου αυτής, εκτός ίσως από το σύστημα δεξαμενών με επιστροφή ασβέστου, μερικές από τις οποίες συνδέονται με μικρά αυλάκια, που αποκαλύφθηκε το 2007 στη θέση Φάμπρικα, στην περιοχή του αρχαίου θεάτρου της Νέας Πάφου, κατά τις ανασκαφές της Αυστραλιανής αρχαιολογικής αποστολής και χρονολογείται στην ύστερη ενετική ή την πρώιμη οθωμανική περίοδο.

Πέρα από τα εργαστήρια επεξεργασίας του δέρματος που υπήρχαν στις αγροτικές περιοχές και κάλυπταν τις ανάγκες των γειτονικών χωριών, υπήρχε βυρσοδεψείο στην ίδια την πρωτεύουσα. Γνωστό με το τουρκικό όνομα *Tabakhane*, που βρισκόταν έξω από τα ενετικά τείχη της Λευκωσίας, κοντά στην Πύλη της Πάφου. Οι βυρσοδέψες ήταν οργανωμένοι σε συντεχνία με τη συνήθη ιεραρχία, με προστάτη τον Αχιρβάν Ντεντέ. Κατά τη συγγραφέα είναι πολύ πιθανή η μεταφορά Τούρκων βυρσοδεψιών στην περιοχή αυτή αμέσως μετά την κατάληψη του νησιού, καθώς σύμφωνα με φερμάνι του 1572, ο Σελίμ ΙΙ διέταξε τη μεταφορά Τούρκων από την Ανατολία μεταξύ των οποίων διάφοροι τεχνίτες. Ανάμεσά τους σύμφωνα με τα Οθωμανικά Αρχεία της Κωνσταντινούπολης υπήρχαν έντε βυρσοδέψες, εννέα υποδηματοποιοί και δύο που κατασκεύαζαν μπότες. Ωστόσο υπάρχουν γραπτά στοιχεία για τη συμμετοχή Ελλήνων στη μουσουλμανική συντεχνία γεγονός που προκαλεί την επίσημη αντίδραση των Τούρκων βυρσοδεψιών τόσο το 1818 όσο και αργότερα επί Βρετανικής Διοίκησης (1879), ενώ ήδη από το 1865 στον *Tabakhane* εργάζετα τεχνίτες από τη Σύρο, με το επώνυμο Κουκουράκης.

Για την επεξεργασία του δέρματος στην περίοδο των Οθωμανών η συγγρ. παρουσιάζει τη λεπτομερή περιγραφή που περιλαμβάνεται στο βιβλίο του De La Lande, *L'Art de Faire le Maroquin*, Paris, Saillant et Lyon, 1761. Ο De La Lande, βασιζόμενος

στις πληροφορίες του C. Granger που προέρχονται από τους Τούρκους βυρσοδέφες της Λευκωσίας, δίνει πλήρεις περιγραφές της χρονοβόρας διαδικασίας μεταποίησης του αίγιου ακατέργαστου τομαριού σε επεξεργασμένο δέρμα, των ποικίλων υλικών που χρησιμοποιούνται στη διάρκεια της επίτονης διαδικασίας (άβεστος, περιττώματα σκύλων, σουμάκι, πίτυρα και ξερά σύκα), των τρόπων βαφής του «μαροκινού» δέρματος με *περνοκόκκιν* (κερμές), *αλατζιχέρι* και *μαυρίτζι* (ένυδρος θειικός σίδηρος) σε κόκκινο, κίτρινο και μαύρο αντίστοιχα χρώμα καθώς και του φινιρίσματος με σισαμέλαιο που ακολουθεί ώστε να διατηρηθεί μαλακό και ευλύγιστο.

Στις επόμενες δύο ενότητες η συγγρ. εκθέτει τη χρήση του επεξεργασμένου δέρματος για την κατασκευή υποδημάτων πάσης φύσεως (*τσιομέδες, μπότες, γεμενιά, μέστια, μεστοπάπουτσα, παπούτσια, κοντουροπάπουτσα, σκάρες*) όπως καταγράφονται στους χειρόγραφους καταλόγους περιουσιακών στοιχείων αποθανόντων του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αι. και όπως προκύπτουν από περιγραφές περιηγητών και από τις λίγες αλλά τόσο σημαντικές παραστάσεις ανθρώπων της εποχής αυτής. Εκτός όμως από την υπόδηση, το επεξεργασμένο δέρμα χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή επαγγελματικού εξοπλισμού, όπως είναι τα φυσερά (μοχάνια) απλά για τους μαχαιράδες, διπλά για τους σιδεράδες και τους χαλκιιάδες ή μικρά για τους ασμουργούς, για την κατασκευή ακόμη αντικειμένων καθημερινής χρήσης, όπως είναι τα ασκιά για το κρασί, τα διάφορα κόσκινα, οι αλευρόσακοι (*βούρκες του αλευριού*), σέλες, χαλινάρια, λουριά για τα κουδούνια των ζώων κ.ά. καθώς και για βιβλιοδεσία που αφορούσε κυρίως εκκλησιαστικά βιβλία και ασκήθηκε στα μοναστήρια, όπως φαίνεται και από αναφορές για εργαστήρια βιβλιοδεσίας στο Μοναστήρι του Μαχαιρά και του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή.

Στις τρεις τελευταίες ενότητες του Κεφαλαίου III με το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο που αφορά στα ακατέργαστα και κατεργασμένα δέρματα, τις δευτικές ύλες, δερμάτινα είδη και γούνες, οι εξαγωγές της Κύπρου είναι κυρίως ακατέργαστα δέρματα, δέρματα τύπου Κόρντοβας και Μαρόκου στο Λιβόρνο και τη Μασσαλία, μεγάλες ποσότητες από σουμάκ (στη Μ. Βρετανία και την Ελλάδα), κερμές και κιννάβαρι, ενώ εισάγει βόεια δέρματα από την Αίγυπτο και από την Κωνσταντινούπολη, κατεργασμένο δέρμα και βαφικές και δευτικές ύλες (κοχενίλλη, κηκίδιο δρυός, ινδικό, αιματόξυλο κ.ά.). Όσον αφορά τις γούνες η Κύπρος φαίνεται ότι έκανε εξαγωγή μόνο της τοπικής αλεπούς και ενός είδους που ονομάζεται «μαύρη γάτα» και εισαγωγή από διάφορες γούνες (ερμίνα, σαμούρι, ζμπελίνα κτλ.) που παρ'ότι, όπως λέγει η συγγρ., μοιάζουν ασύμβατες και με το κλίμα της Κύπρου και με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του τόπιου πληθυσμού, είναι απαραίτητες ως σύμβολο επιρροής, κοινωνικής καταξίωσης και ισχύος. Οι γούνες εισάγονταν από τη Ρωσία μέσω Κωνσταντινούπολης ή Θεσσαλονίκης και χρησιμοποιούνταν όχι μόνο για τους επενδύτες αλλά και για τα κεφαλοκαλύμματα.

Το Κεφάλαιο IV με τίτλο «Η περίοδος της Βρετανικής κυριαρχίας (1878-1960)» διαιρείται στις εξής δέκα ενότητες: (1) *Sources of raw materials: the animals* (Πηγές πρώτων υλών: Τα ζώα), (2) *Tanning materials: Soumac and the soumac factory in Limassol* (Δευτικές ύλες: Το σουμάκ και το εργοστάσιο του σουμάκ στη Λεμεσό), (3) *Rural tanneries* (Βυρσοδεφεία σε αγροτικές περιοχές), (4) *Manufacture and use of leather articles* (Κατασκευή και χρήση δερμάτινων ειδών), (5) *The urban tanneries* (Τα βυρσοδεφεία στις πόλεις), (6) *The shoe-making industry* (Η βιομηχανία υποδημάτων), (7) *Control of leather industry and shoe manufacture during World War II* (Έλεγχος της βιομηχανίας δέρματος και της υποδηματοποιίας κατά τον Β' Παγκό-

σμιο Πόλεμο), (8) *The post-war years* (Τα μεταπολεμικά χρόνια), (9) *Trade* (Εμπόριο), (10) *Tanning industry in Cyprus and its perspectives by the end of the period of British rule* (Η βυρσοδεψία στην Κύπρο και οι προοπτικές της στο τέλος της περιόδου της Βρετανικής κυριαρχίας).

Στις δέκα ενότητες και τις πολλές υποενότητες του κεφαλαίου αυτού που καταλαμβάνει το μισό τόμο, η συγγραφέας πραγματεύεται διεξοδικά την κατάσταση της βυρσοδεψίας στην Κύπρο στο διάστημα των ογδονταδύο χρόνων της βρετανικής διοίκησης κατά το οποίο η βυρσοδεψία εξακολούθει να ασκείται με παραδοσιακές μεθόδους, ενώ παράλληλα εξελίσσεται σε βιομηχανία, μια βιομηχανία με εγγενή συμπτώματα της παρακμής εξαιτίας κυρίως της σύγκρουσης συμφερόντων στο εσωτερικό και του εξωτερικού ανταγωνισμού. Όπως φαίνεται, η Βρετανική διοίκηση από την εγκατάστασή της, κατανοώντας τη σημασία της βυρσοδεψίας για την τοπική αλλά και τη βρετανική οικονομία, προσπάθησε να βάλει μια τάξη στη χρήση των πρώτων υλών: Με σειρά νομοθετημάτων (1881, 1913, 1930, 1948, 1956) προσπαθεί να περιορίσει την ελεύθερη βοσκή των αιγών που καταστρέφουν τα κρατικά δάση είτε πληρώνοντας αποζημιώσεις και εξασφαλίζοντας εργασία των ποιμένων στα δάση είτε επιβάλλοντας φόρους με σκοπό τη μείωση των αιγών. Έτσι ενώ ο αριθμός των προβάτων αυξάνεται (394.255 το 1958), μειώνεται βαθμιαία ο αριθμός των αιγών που το 1958 ανέρχεται μόνο σε 132.000, σε εποχή που ο πληθυσμός της Κύπρου υπερτριπλασιάζεται σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (573.566 κάτοικοι το 1960). Για προστασία των δασών, στην αρχή απαγορεύεται η ανεξέλεγκτη χρήση του φλοιού των πεύκων και στη συνέχεια, η Δασική Υπηρεσία αναλαμβάνει τη συγκέντρωση, προετοιμασία και πώληση της δεσμικής αυτής ύλης στους ενδιαφερόμενους. Για την ορθολογική χρήση του σουμάκ που είναι αυτοφυές στο νησί και με μεγάλη περιεκτικότητα ταννίνης, ιδρύεται εργοστάσιο στη Λεμεσό το 1925 με τον πλέον σύγχρονο εξοπλισμό ώστε το παραγόμενο σουμάκ να γίνει εφάμιλλο του σκελελικού και να καταστεί σημαντικό εξαγωγικό προϊόν, ενώ παράλληλα δίνονται οδηγίες από την Υπηρεσία Γεωργίας στους αγρότες για την περίοδο και τις ώρες συλλογής του φύλλων του σουμάκ. Οι υπόλοιπες δεσμικές ύλες (βαλανιδόκουπες κ.ά) που παρά τις προσπάθειες δεν ευδοκίμησαν στα εδάφη της Κύπρου, εισάγονταν από το εξωτερικό όπως και διάφορα χρωμιούχα σκευάσματα και δεσμικές ύλες με εμπορικές ονομασίες από τη Βρετανία.

Σε τέσσερις μεγάλες ενότητες [ενότ. 3-6] του Κεφαλαίου IV, παρουσιάζονται τα βυρσοδεψεία της περιφέρειας, τα υλικά και οι μέθοδοι κατά περιοχή, τα παραγόμενα προϊόντα τα οποία περιγράφονται σχεδόν ένα προς ένα, τα βυρσοδεψεία στη Λευκωσία, όπου το 1923 δημιουργείται το Υποδειγματικό Βυρσοδεψείο της Κυβέρνησης, στη Λάρνακα όπου ιδρύεται το 1928 η πρώτη βιομηχανία με την ονομασία «Κυπριακή Βυρσοδεψία» και το 1948 η δεύτερη με την επωνυμία «Βυρσοδεψία Λάρνακας» και τέλος η βιομηχανία υποδημάτων που αποτελούσε ανέκαθεν κλάδο συνδεδεμένο άρρηκτα με τη βυρσοδεψία. Χάρη στις προφορικές μαρτυρίες βυρσοδεψιών, εργατών βυρσοδεψίας ή των στενών τους συγγενών που τους βοήθησαν στη δουλειά καθώς, τουλάχιστον στην περιφέρεια, το βυρσοδεψείο ήταν οικογενειακή επιχείρηση, υπάρχουν πλήρεις και λεπτομερείς περιγραφές των υλικών, των μεθόδων και της διαδικασίας τα τελευταία τριάντα χρόνια της περιόδου που εξετάζεται. Μπορεί, όπως λέγει η συγγ. [σ. 4], να χάνεται λόγω της ξένης γλώσσας η ιδιαίτερη γοητεία του προφορικού λόγου, διατηρείται όμως –κατά την άποψή μας– η δυνατότητα να δημιουργεί στον αναγνώστη εικόνες πολύ ξεκάθαρες καθώς αποτυπώ-

νονται βιωματικές καταστάσεις με ενάργεια και τούτο οφείλεται κατά μεγάλο ποσοστό στη συγγραφέα. που κατόρθωσε να αποκομίσει και να αποτυπώσει τις μαρτυρίες των πληροφορητών της. Αξίζει να σημειωθεί – και να επαινεθεί – ότι οι όροι που αφορούν στη δεψική, στη βαφική διαδικασία ή στην υποδηματοποιία καταγράφονται στην κυπριακή διάλεκτο ή, όπου χρειάζεται, στην τουρκική και εξηγούνται στο Γλωσσάριο. Στην κυπριακή διάλεκτο καταγράφεται –και μεταφράζεται– και ένα αίνιγμα που περιγράφει τη χειροποίητη ριζοποδία (είδος μπότας των χωρικών) [σ. 116] και ένα άλλο για το ασκί του κρασιού [σ. 125]

Όσον αφορά τη βυρσοδεψία στις αγροτικές περιοχές και συγκεκριμένα στα χωριά Ψιμολόφου, Πεδουλάς (στην περιοχή της Λευκωσίας) και Λιβάδι (στην περιοχή της Πάφου), ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι παρά τις κατά τόπους μικροδιαφορές, ο παραδοσιακός τρόπος δέψης (με ασβέστη, περιττώματα ορνίθων – και όχι σκύλων – και σουμάκι) δεν έχει αλλάξει από τον 18ο ως τα τέλη του 20ού αι.

Κατά την περίοδο αυτή τα μουσουλμανικά βυρσοδεψεία που βρίσκονταν στην Πύλη της Πάφου επί αιώνες, ακολουθώντας τις χωροταξικές ανάγκες της αναπτυσσόμενης πόλης, μεταφέρονται δύο φορές το 1886, βορειοδυτικά της Λευκωσίας και το 1952, νοτιοανατολικά, στο χωριό Πυρόγι. Την ίδια τύχη έχει και το βυρσοδεψείο που λειτουργούσε από το 1870 στους Άγιους Ομολογητές το 1922 μεταφέρεται στο Στρόβολο και τελικά, στη δεκαετία του 1950, στο Πυρόγι.

Στην προσπάθεια αναβάθμισης της βυρσοδεψίας με την εισαγωγή σύγχρονων μεθόδων επεξεργασίας του δέρματος, η αγγλική διοίκηση ιδρύει το 1923 το Υποδειγματικό Βυρσοδεψείο στη Λευκωσία με επικεφαλής τον Ρώσσο ειδικό στο δέρμα Casimir Schnell. Η εισαγωγή της επεξεργασίας με χρώμιο –γνώστης από το 19ο αι. – η χρήση των περιστρεφόμενων τυμπάνων αλλά και η ώθηση για τη δημιουργία των πρώτων βιομηχανιών στη Λάρνακα οφείλονται στην επίδραση αυτού του Υποδειγματικού Βυρσοδεψείου. Έτσι η «Κυπριακή Βυρσοδεψία» ιδρύεται το 1928 από Ελληνοκύπριους, κλείνει το 1932 και επαναλειτουργεί με Αρμένιους από το 1936 ως το 1964 οπότε κλείνει οριστικά, ενώ ένα δεύτερο εργοστάσιο, η «Βυρσοδεψία της Λάρνακας» ιδρύεται από Ελληνοκύπριους βιομήχανους υποδημάτων το 1949 και λειτουργεί κι αυτό σε δύο φάσεις ως τη δεκαετία του 1960.

Πρόκειται για βιομηχανίες που λειτουργούσαν συμπληρωματικά και τα προϊόντα τους προορίζονταν για την υποδηματοποιία.

Στις επόμενες τρεις ενότητες [7,8,9] του Κεφαλαίου IV σχολιάζονται, με βάση και άλλα στοιχεία, τα δεδομένα του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου που προκύπτουν από τα Γαλάζια Βιβλία της Κύπρου και εκτίθενται τα μέτρα που έλαβε η Βρετανική διοίκηση για την προστασία της εγχώριας βυρσοδεψίας και της υποδηματοποιίας κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (μείωση του φόρου στην εισαγωγή πρώτων υλών, αύξηση του φόρου εισαγωγής κατεργασμένου δέρματος και δερμάτινων ειδών) με αποτέλεσμα την άνθηση της βυρσοδεψίας και της υποδηματοποιίας. Η άνθηση αυτή ήταν προσωρινή. Αμέσως μετά τον πόλεμο η βιομηχανία είχε να αντιμετωπίσει το σκληρό ανταγωνισμό της ελεύθερης αγοράς διότι ο προσανατολισμός της Βρετανικής διοίκησης στο εμπόριο από όπου προερχόταν το κύριο μέρος των εισόδων της αποτελούσε πάγια πολιτική καθώς οι αποικίες έπρεπε να εξάγουν πρώτες ύλες και να εισάγουν σε αντάλλαγμα βιομηχανικά βρετανικά προϊόντα. Για τον σκοπό αυτό το εμπόριο προωθούνταν με κάθε τρόπο και αυτό απέβαινε εις βάρος της ντόπιας βιομηχανίας. Στην τελευταία ενότητα [10] του κεφαλαίου αυτού, η συγγρ. εκθέτει την κατάσταση της βυρσοδεψίας στην τελευταία δε-

καετία της περιόδου της Βρετανικής κυριαρχίας με βάση στατιστικές μελέτες και μία τεχνοοικονομική μελέτη για τη βιομηχανική ανάπτυξη της Κύπρου που εκπονήθηκε στη δεκαετία του 1960.

Το Κεφάλαιο V με τίτλο «Η περίοδος μετά την ανεξαρτησία (1960 ως σήμερα)» διαιρείται στις εξής τρεις ενότητες: (1) *The rural tanneries* (Τα βυρσοδεψεία σε αγροτικές περιοχές), (2) *The Moslem tanners* (Οι Μουσουλμάνοι βυρσοδέψες), (3) *The urban tanneries: tanning factories and the shoe-making industry* (Τα βυρσοδεψεία στις πόλεις: εργοστάσια βυρσοδεψείας και η βιομηχανία υποδημάτων). Πρόκειται για ένα σύντομο κεφάλαιο στο οποίο παρουσιάζονται αφενός μεμονωμένες περιπτώσεις βυρσοδεψιών που εξακολουθούν να ασκούν την παραδοσιακή τους τέχνη με πρωτόγονες μεθόδους σε αγροτικές περιοχές της Κύπρου και περιπτώσεις μουσουλμάνων που μετά το 1974 μεταφέρθηκαν από το Πυρόγι ή τη Λεμεσό στην τουρκοκρατούμενη περιοχή όπου συνέχισαν να επεξεργάζονται το δέρμα με χρώμιο, ως τα τέλη του 20ού αι. ο πρώτος και ως σήμερα ο δεύτερος τροφοδοκτώντας με δέρματα το υποδηματοποιείο του και αφετέρου δύο εργοστάσια βυρσοδεψείας στη Λεμεσό (Δ. & Γ. Πιτσιλλίδης ΕΠΕ) και στο Στρόβολο της Λευκωσίας (Λοϊζίδης & Αβρααμίδης ΕΠΕ) τα οποία σταμάτησαν τις εργασίες τους στα τέλη του 20ού αι.

Στα Συμπεράσματα, η συγγρ. κάνει μια συνοπτική επισκόπηση των κεφαλαίων και αναφέρεται στους παράγοντες, εσωτερικούς και εξωτερικούς που οδήγησαν τη βιομηχανία του δέρματος σε παρακμή. Στους εσωτερικούς συγκαταλέγει την ελαττωματική δομή ή την κακή οργάνωση των ιδίων των βυρσοδεψείων, το περιορισμένο κεφάλαιο, τις πρωτόγονες μεθόδους που είχαν συνέπειες και στην ποιότητα και στις συγκριτικά υψηλές τιμές του εγχώριου προϊόντος, ενώ στους εξωτερικούς την έλλειψη ή (και) τις υψηλές τιμές των εισαγομένων πρώτων υλών, τους φόρους, την ανύπαρκτη ή οπωσδήποτε περιορισμένη προστασία που παρείχε η Κυβέρνηση (σε αντίθεση με τη μεγάλη ανταγωνίστρια την Αίγυπτο), τον εντόπιο ανταγωνισμό (βιομηχάνων και εμπόρων δέρματος), τη γενική οικονομική κρίση ή άλλα προβλήματα της παγκόσμιας αγοράς και την πολιτική κατάσταση στην Κύπρο.

Πρόκειται για ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον, επαρκώς τεκμηριωμένο και καλογραμμένο βιβλίο που αφορά όχι μόνο όσους ασχολούνται με την τεχνολογία του δέρματος ή την παραδοσιακή τεχνολογία εν γένει ή όσους μελετούν την οικονομική ιστορία ή τη βιομηχανική αρχαιολογία, αλλά και τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους και τους ιστορικούς. Διότι στην υποδειγματική και εμπειριστατωμένη αυτή μελέτη για τη βυρσοδεψία στην Κύπρο, δεν «ξετυλίγεται» μόνο η μετατροπή της αγροτικής οικονομίας του νησιού που παρήγε τα προς το ζην σε μια οικονομία προσανατολισμένη στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες αλλά και ο μετασχηματισμός μιας κοινωνίας για πολλούς λόγους και κυρίως γεωπολιτικούς, βαθιά συντηρητικής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι και στην περίπτωση της κατεργασίας του δέρματος στην Κύπρο συναντά κανείς το ίδιο φαινόμενο που απαντά και σε άλλα είδη της προβιομηχανικής τεχνολογίας και που χαρακτηρίζει γενικότερα τον παραδοσιακό υλικό πολιτισμό: την οικονομία στις πρώτες ύλες, στα μέσα –συμπεριλαμβανομένου και του ανθρώπινου δυναμικού– και τα εργαλεία ώστε τίποτε να μην πηγαίνει χαμένο. Έτσι τα μικρά κομματάκια από φρέσκο δέρμα γίνονται πετσόκολλα για τους μαραγκούς [σ. 139], το δέρμα από τα παλιά παπούτσια χρησιμοποιείται για την επούλωση των πληγών, η κατοικίδιοτραχα –με την οποία πληρώνονται οι εργάτριες σε είδος– για το ράψιμο των τουλουμιών, η τρίχα του μαύρου χοίρου για να ραφτούν οι ποδίνες, το χρησιμοποιημένο σουμάκ και τα απορρίμματα της κατεργασίας γίνε-

ται λίσασμα στους οπωρώνες που συχνά συνδυάζονταν με τα βυρσοδεψεία και αποτελούσαν συμπληρωματική απασχόληση, όπως στο χωριό Πεδουλάς.

Μολονότι το χρονολογικό κριτήριο αποτελεί την οργανωτική αρχή που διέπει το βιβλίο και τη διαίρεσή του σε κεφάλαια, οι επί μέρους ενότητες κυριώς στα δύο κεφάλαια στα οποία εστιάζει η συγγραφέας –και λιγότερο στο τελευταίο– είναι περίπου αντίστοιχες αυτό διευκολύνει τον αναγνώστη και αποτελεί μια από τις πολλές αρετές του βιβλίου.

Αρετή θα πρέπει να θεωρηθεί η εξαιρετικά λεπτομερής περιγραφή των εγκαταστάσεων, των εργαλείων, της διαδικασίας μεταποίησης και της κατασκευής των βασικών δερμάτινων ειδών και η πλούσια εικονογράφηση στην οποία χρησιμοποιούνται και παλαιά τοπογραφικά σχέδια που συντελούν στην πληρέστερη κατανόηση του θέματος. Η συγγραφέας δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει πρόσφατες φωτογραφίες βυρσοδεψικών εγκαταστάσεων από άλλες χώρες όπως π.χ. το Μαρόκο, η Ισπανία και το Σουδάν [εικ. 45, 46, 53, 54, 296-301] για να κάνει την περιγραφή εναργέστερη. Οι παλιές οικογενειακές φωτογραφίες και οι σύγχρονες των πληροφορητών και η παρουσίαση των βιογραφικών στοιχείων, της συγγένειας των εταίρων ή των συνεργατών, σε κάποιες περιπτώσεις των χειρόγραφων αιτημάτων τους προς τη Διοίκηση [εικ. 159, 222, 224, 225] δίνουν την ανθρώπινη διάσταση και συνεισφέρουν στη βαθύτερη κατανόηση του θέματος.

Τα ελάχιστα τυπογραφικά λάθη όπως π.χ. *Κακουράκης* αντί *Κουκουράκης* [σ. 43], *handiwork* αντί *handwork* [σ. 103], *dicision* αντί *decision* [σ. 228] κ.ά. και η καταγραφή των αριθμών στους πίνακες του εμπορίου έτσι που συχνά να συμπίπτουν με τις κατακόρυφες γραμμές ή κάποιες παραλείψεις όπως η απουσία υπομνηματισμού του πίνακα [σ. 382] ή μη αναφορά στον Πίνακα περιεχομένων και εικόνων των τριών πινάκων που παρεμβάλλονται στο κείμενο [σσ. 81, 247-250, 259-260] δεν μειώνουν την αξία του βιβλίου καταγράφονται για να διορθωθούν σε μελλοντική επανέκδοση.

Επίτιμη Διευθύντρια του Λαογραφικού
και Εθνολογικού Μουσείου
Μακεδονίας-Θράκης
Θεσσαλονίκη

ΝΕΛΛΗ ΜΕΛΙΔΟΥ-ΚΕΦΑΛΑ

Θεόδωρος Δαρδαβέσης, *Η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης και το Νεκροταφείο Ευαγγελίστρια της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, ΦΑΑΘ, 2010, σελ. 128.

Επί σειρά δεκαετιών (και δη πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο), η έμφαση στην ανάδειξη της ιστορικότητας ενός τόπου και, κατ' επέκταση, η προβολή της ιστορικής μνήμης συνδεόταν –σχεδόν αποκλειστικά– με τους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία των προϊστορικών, κλασικών έως και των βυζαντινών χρόνων. Τα υστεροβυζαντινά και ιδίως τα νεότερα κτίσματα, μεμονωμένα ή ως οργανωμένες συγκροτήσεις στον χώρο, άρχισαν να μας απασχολούν σχετικά πρόσφατα.

Με τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η Ευρώπη στην προσπάθεια ανασυγκρότησης του κατεστραμμένου αστικού της τοπίου, επιδόθηκε πρωτίστως στην ανιστόρηση ολόκληρων περιοχών, τον σχεδιασμό της αποκατάστασης ιστορικών